

Elitiskola, 1949–1954

Egy szociológiai kötet margójára

A szobortalapzat régóta üresen áll egy iskola kertjében, valahol a budai hegyoldalban. A figura, melynek alátámasztására szolgált, minden bizonnyal illusztris helyet kapott volna a rendszerváltás után, a „létezett szocializmus” nem elfajzott alkotásait felvonultató szoborparkban, ha épségben megmarad.

Eredetileg Oleg Kosevoj volt rajta a „kövendég”, a kor kanonizált tizenéves hőse, ma úgy mondanánk: kamaszidolja.

Oleg Kosevoj helye a talapzaton

Oleg Kosevoj jellemrajzát szorgos kezek némileg túladagolt mértékben dúsították fel az imázshoz szükséges elemekkel a kor tanirodalmában (*Fagyfejev*: Ifjú Gárda) és más hasonló „szuverén” alkotói tereumokon. Tudjuk, ezt tették általában a sematizmus jegyében, az ideologikusan „sztárolt” többi figura esetében is. Nos, erre a talapzatra került fel a legendás szovjet partizánfiú mása, valamikor 1949 után. Nem is kell e helyen bizonygatni, hogy miért tekintették a „sikeres” szocializációs minták között elsőrendűen fontosnak a militáns erényeket a háborút követő időszakban, az akkori Magyarországon. Ráadásul ekkor, a pártállami szóhasználat szerint a „fordulat éve” után, már intenzíven folyt a diktatúra intézményrendszerének a kiépítése az egyes alrendszerek (így az oktatás) világában is.

A katonás kíméletlenséggel vezényelt átalakulás nyelvi fordulatait jól érzékeltetik az élet minden területét behálózó militarista kifejezések vagy éppenséggel a metanyelvi üzenetek hordozói, a korabeli szimbólumok, művészeti alkotások. Ennek a totális fordulatnak is megvoltak természetesen a maga „műtárgyai”, melyek között minden bizonnyal – nem esztétikai értelemben véve – igen kifejező darab lehetett a mártírrá lett ifjú kőszobra. Az egyébként mélyen elítélt és megvetett hagyományos szakralitás kelt új életre a hős ifjú, a „népi demokratikus” mártír sajátosan értelmezett kollektív kultusza körül. S ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy – utólag nézve is – mennyire „helyénvaló” volt, hogy épp ekkor és épp itt helyezték el ezt az egész történelmi periódust emblemaként hirdető figurát „kerti dekoráció” gyanánt, akkor végképp nem tűnik véletlennek a konstelláció.

Az „épp itt” különösségéről annyit áruljunk el előzetesen, hogy ennek a totálisan új rendszernek egy igen sajátos intézménye kezdett el működni e helyen, néhány éven keresztül, az Oleg Kosevoj Szovjetöszöndíjas Iskola. Egy ideológiailag kiemelt fontosságú modellintézmény fungált itt, melynek parkjában, mondhatnánk szabadidős környezetében kapott helyet az említett szobor. Bizonyára dobtáras géppisztoly volt a kezében, és a gyerekmber arcán sejthetően ott derengett nemcsak a jó ügy, hanem a jövő bizonyosságának a tudata is. Már amennyire a szobor képes volt ennek a megidőzésére a szocialista realista „mozdulatművészet” sajátos eszközeivel. Azt azért látatlanul is el lehet mondani, hogy a mű nem a szorongásokkal teli individuum csakis ebben a formában megjeleníthető képzelőerejét kívánta kifejezésre juttatni.

Olyan gondolati rekonstrukciós kísérletet igyekszem az alábbiakban szemügyre venni, mely megpróbálja a maga „tárgyát” visszahelyezni erre az üres talapzatra. Természetesen tisztában volnék azzal, hogy ez a talapzat nem az a talapzat, ám ettől még – az egyszerűség kedvéért – tekinthetünk erre úgy is, hogy ez a mára üresen maradt posztamens a kép-

zeletbeli „kövendég” szellemének sajátos módon történő felidézésére és világának felderítésére is lehetőséget kínál.

A felderítés célja és tárgya

Desseffy Tibor, a publicistaként is ismert szociológus olyan könyvet tett le az asztalra, melyben elmondása szerint kisebb-nagyobb kihagyásokkal hét év kutatómunkája fekszik (Iskola a hegyoldalban. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 302. old.).

A borítón látható festmény, *René Magritte* mágikus realizmusának egy különös képlátomása jóllehet teljesen más csillagállás időszámítása szerint datálódik az ötvenes évekre, egy sejtelmes képi világ perspektívájával vonja be az olvasót a könyv „reális idejébe”. Hét év hosszú idő. A bevezetőben a szerző megoszt velünk néhány, nem titkolnivaló indokot, mely szerepet játszott a tematika, a vizsgálódás módszereinek és határainak a kijelölésében. Megtudhatjuk azt is, hogy mi késztet valakit arra, hogy – egy eddig teljesen feltáratlan viszonylatban, igencsak kiaknázatlan vizsgálati területen és nálunk újszerű felfogás jegyében – a kommunizmusról, az ezt működtető mechanizmusokról, a kezdetről és a végről gondolkodjon. A könyv alapkérdése tömören így hangzik: Hogyan és miért csatlakoztak fiatalok bizonyos csoportjai a kommunista mozgalomhoz a második világháború utáni Magyarországon? Egyáltalán, mi értelme van ma, teszi fel a kérdést a bevezetőben, a Fal leomlása után egy letűnt rendszer mibenlétén rágódni?

Vannak olyan szükségletek, amelyek látszólag könnyen nélkülözhetők, ennek következtében gyakran el is szokták hanyagolni ezeket a társadalmi kommunikációban. Ilyen például a szűkebb környezetünkben velünk élő és szociológiailag jól körülhatárolható társadalmi csoportok múltjának a megismerése. Ebben semmi meglepő nincs. S talán abban sincs, hogy a könyv arról is meg tudja győzni figyelmes olvasóját, ami persze nem szolgál nagy örömmünkre, hogy még fontosabb kérdésekben sem sikerült kellőképpen feltérképezni és feldolgozni a hátunk mögé utasított múltat, amelynek politikai összefüggései ugyan viszonylag jól ismertek, emberi dimenziói viszont jóformán feltáratlanok. Ergo, továbbra is számíthatunk arra, hogy e tekintetben még sokáig ránk nehezednek majd a feldolgozatlan közelmúlt máig ható és meg nem emésztett folyományai. (1) A kérdés tehát az, tudunk-e erről a mi kis totalitárius rezsimünkről valami újat és főleg relevánsat mondani? S ha igen, miként?

Desseffy egyebek mellett, egy sajátos körülmények között fogant kommunista elitiskolának a mikrovilágára, ezen belül a benne szocializálódó diákok mentális struktúráira, kötődéseire, belső életére irányítja a figyelmet. A belső élet lélektani, jóval szövevényesebb oldalának bemutatása nyilvánvalóan nem erre a műfajra tartozik, mégis óhatatlan párhuzamok merülnek fel bennünk. Az ottliki katonai alreál vagy a musili iskola világáról szóló regényekben az oda bekerülők lelki fejlődésének, a kasztmodell torzító hatásának, a civil élet utáni kamasz sóvárgásnak lehetünk a tanúi. Esetünkben ilyesfajta nevelődési íveket, magától értetődően, legfeljebb csak mi alkothatunk magunknak, ezt-azt képzelve a feltárt tudatvilágok mögé. Azzal az itt nem elhanyagolható különbséggel, hogy ebbe a zárt intézménybe lelkesen és az itteni célokkal azonosulva léptek be a jól megválogatott és „ideológiailag töretlen” csemeték. Az alább bemutatásra kerülő interpretatív szociológiai eljárás ugyan megérinti az egyes személyek belső világát, világképét, motivációit, de nem a pszichológiai, hanem a hétköznapi tudás dimenzióinak feltárása érdekében. Nem beszélve arról, hogy a morális aspektusok vizsgálata pedig teljességgel érdektelen ezen kutatási irány számára, leszámítva a kutatásszervezéssel kapcsolatos és a téma feldolgozását motiváló általános indoklásokat.

1948-ban, a gyors elitcsere lebonyolítása és a kínzó káderhiány enyhítése érdekében, a kommunisták, ezen igényeik kielégítésére, bevezették az 1–2 éves szakérettségik rendszerét a közoktatásban. 1949-ben már egy külön bejáratú intézményre is szükségük volt ebből a célból, ezért pártutasításra létrehozták az államosított Notre Dame de Sion francia tan-

nyelvű internátusa és elitiskolája helyén azt az orosz tannyelvű internátust és elitiskolát, amely az Oleg Kosevoj Szovjetösztdíjas Iskola nevet vette fel. Sajátságos módon belül is volt, meg kívül is állt az állami iskolarendszeren, minthogy az ide bekerülő – olykor a gyárakból sebtében kiválogatott, hat–nyolc elemít végzett – diákok egy képtelen tempójú, egy-két éves, „gyorstüzelő” egyetemi előkészítő kurzuson vettek részt, ráadásul az orosz nyelvet is úgy-ahogy el kellett sajátítaniuk.

Azért, hogy később mérnöki, orvosi, agrár vagy államigazgatási pályákon megbízható káderként térjenek vissza a szovjet egyetemekről. Az iskola mérítési bázisát mindenekelőtt szegény sorsú munkásszármaszása (nagy ritkán deklasszált háttérű) gyerekek alkották. Összehasonlításként ide kívánczik, hogy a NÉKOSZ nemcsak sajátos autonómia- és minőségigénye, s az oda bekerülők túlnyomórészt paraszti háttérével különbözött ettől az intézménytől, hanem abban is, hogy a hatalmon lévők akkor bélyegezték meg és „ejtették” a pártserűtlen népi kollégiumokat, amikor a szovjet vonalú Kosevojt létrehozták és magasba emelték. Nem volt véletlen. Nem a nem létező alternatívát kívánták pótolni. Ez utóbbi tehát nem olyan értelemben volt elitintézmény, mint például a korabeli Makszim Gorkij Magyar–Orosz Iskola, ahová csak kádergyerekek járhattak. Az Oleg Kosevoj egy bentlakásos „totális intézmény” lett, amelyhez körülbelül 1500 diák karrierje kötődött 1949 és 1954 között. Elsősorban az új kommunista szellemű, technokrata értelmiség bázisát kívánták itt megeremteni, de a későbbi (és mai) legmagasabb pártelit vezetői közül is jó néhányan innen kerültek ki. A „diktatúra előnevelő intézete” s az ehhez hasonlóak, mint például az „új embertípus inkubátorháza” vagy az „ifjútörökök janicsárképezdéje” típusú nyelvi fordulatok ugyan homogenizáló közhelyek, melyekre épp ez a könyv igyekszik bizonyos értelemben rácafolni, mégis nehéz mellőzni ezeket, ha némiképp egyszerűen akarunk rámutatni az iskola elsődleges funkciójára.

A felderítés módszerei

A többrétegű válaszáadás, hogy miért is érdemes a magyar exkommunista elit rekrutációjáról és tudásának tartalmi elemeiről gondolkodni, a könyv egyik legszembetűnőbb sajtósága. Ami azért is aktuális, mert egy magasabb absztrakciós szintről, egyfajta történetfilozófiai nézőpontból kiindulva, már vagy jó két évtizede legalábbis megkérdőjeleződtek a modernitás paradigmái az újabb és újabb tapasztalatok és felismerések birtokában (lásd például Z. *Baumann* és R. *Inglehart* munkáit). Ezért a globalizálódó korszak egészének megértéséhez – véli helyeselhetően a szerző – jelentős mértékben hozzájárulhat az, hogyha az előzménynek és a jóformán még alig meghaladott múltnak tekintett modernizációs folyamatot, s ezen belül a szocialista típusú „kistestvéri” modernizációs kísérleteket, immár újfajta szempontrendszer és megközelítési mód alapján próbáljuk elemezni. Egy közvetkező réteg egyfajta történeti összehasonlító igényt jelez, miszerint ne csak a nagy, mindent betöltő minták domináljanak, hanem a kevésbé sikeres és úgymond periferikus példák is bevonhatók legyenek a mai megértés kereteibe. Miért lenne ebből a szempontból érdektelemesebb, mondjuk egy egzotikusabb albán terep bemutatása, hogy csak egy „váratlanul” centrálissá vált fókuszpontot említsünk. További rétegvizsgálódási szempont az, hogy ne az eszmék történeti kifejeződései vagy a hivatalos ideológia mentén reprodukáljuk a korszak jellegzetességeit, hanem az egyének világképe felől közelítve próbáljuk meg leírni a dolgokat. Azaz, vizsgáljuk meg a mikrofolyamatok rétegei felől is a problémákat, a személyes tudások, hitek és tapasztalások irányából. Kérdés persze az, hogyan lehet innen visszatérni a nagy rendszer makrovilágához és értelmezési kereteihez. Erre vonatkozóan esetünkben egy frissebb hajtású társadalomtudományi irányzat, az interpretatív tudásszociológia kínált fogódzót és újszerű aspektusokat szerzőnknek, hogy ennek érdekében bevesse egy nálunk még nem bejáratos kutatási eljárást és ezt beillesse egy nem könnyen alkalmazható „multiplex” értelmezési rendszerbe.

A tudásszociológia nagyjából arra igyekszik választ keresni, hogy miképpen alakul ki a „dolgok rendje” az egyén tudatában. E felfogás jellegzetes ismeretelméleti háttérére vonatkozóan röviden csak annyit jegyeznénk itt meg, hogy eszerint a valóság nem valamilyen terepasztala a rajta képződő társadalmi folyamatoknak, hanem magát a kontextust jelenti, mely azt a tudásanyagot és értelmezési rendszert is magában foglalja, mely az egyén és társadalom érintkezése nyomán létrejön. A tudásszociológiai feltárás továbbá nem veti el azt, hogy a rég bevált történetiség szempontjait felhasználva vizsgálja az objektív társadalmi körülményeket, aminek az is velejárója, hogy kifinomult módszerekkel feltérképezze és leírja a kulturális közeg, a hagyományok, szokások, tehát a hétköznapi tudás világát. De tekintve, hogy a valóság éppen az egyén ezen interaktivitása által jön létre és ezen épül fel, ezért azokat a jelentéseket, szubjektív motivációkat is értelmezni kívánja, melyeket a cselekvő egyén saját tetteinek tulajdonít. Mindezek azután együtt alkotják a létrejött valóság-konstrukció tartóelemeit. Végezetül, ha mintegy menüpontszerűen csak felsoroljuk a tudásszociológiai projekt működtetéséhez szükséges hívószavakat, akkor ezt a listát kapjuk: egyéni tudások, empirikus anyag, mikrovilágok, objektív társadalomtörténeti kontextus, szocializációs csoportok folyamatainak vizsgálata.

A szerző egyén és társadalom kapcsolatának ezen koncepció szerinti értelmezésében elsősorban *Max Weber* megértő szociológiáját, *Erwing Goffmann* szimbolikus intrakcionizmusát és a *Peter L. Berger által* művelt tudásszociológiát tekintette inspirálónak és munkájában irányadónak. A kutató szociológus összesen 44 volt diákkal tudott oral history típusú anonim interjút készíteni, ami szigorúan véve nem tekinthető ugyan reprezentatívnak, de empirikus forrásanyagként elsőrendű fontosságú volt. Az anyag feldolgozásakor először az interjúk narratíváit vetette össze egymással, majd a diákok emlékeit a levéltári anyagokkal és az úgynevezett másodlagos irodalom dokumentumaival szembesítette. Végül saját koncepciója és fogalmi készlete segítségével próbálta bővíteni és teljessé tenni a rekonstrukciót.

A felderítés szakaszai

A kötet első fejezete (Az eltűnő kommunizmus nyomában) a nagy talány, a Szovjetunió és a szocializmus világméretű összeomlásának értelmezéséhez keres egyrészt a szokottnál tágabb értelmezési mezőket a mai adottságok, a kései modernitás sajátosságainak figyelembevételével, másrészt egy szűkebb dimenziót is igyekszik kijelölni. Több síkon is megpróbál visszamenni a lehetséges kiindulópontig, mondhatni a fogantatás aktusáig. Az intézményi és a mentális struktúrákban egyaránt. Hogy is kezdődött ez az egész? Hogyan és kiből rekrutálódott a jövőbeli élcsapat, a jövő mérnökeinek, a „különleges anyagból gyúrtaknak” a vékony rétege? Kik voltak és milyen háttérrel kerültek ide a homo novusok? Hogyan ment végbe ezeknek az új embereknek a kikovácsolása? Hogyan sajátította el az új rezsim leendő elitje a szocialista modernizációs projektnek az előírásait? Egy utolsóval toldanám meg ezeket, amit még fontosnak gondolok, persze ehhez is a könyvből merítettem az ihletet. Nos, megvalósult-e legalább itt valahogyan a vágyott új rendnek egy darabkája, a kommunista elvek szerinti mintavilág? Itt, ahol bizonyára mindent elkövettek ennek érdekében, s ahol igyekeztek „ideális” feltételeket biztosítani mindehhez. Azt mindenesetre el lehet mondani, hogy ebben az intézményben a szerző egy sajátos „in vivo” laboratóriumi terepre bukkant, s egy eddig feltáratlan forráscsoport anyagait tudta fölmutatni a fenti kérdések tanulmányozásához. Megtoldva azzal az eséllyel, hogy a csekély számú forrásközlő és a hiányos dokumentumanyag ellenére lehetővé válhat a folyamat mintegy „in statu nascendi” követése.

A feltárás és az egész könyv alapkonceptiója tehát arra irányul és – nem melleleg – azzal kecsegtet, hogy a mindennapi tapasztalat világa felől be lehet mutatni egy, a megszokottól teljesen eltérő valóságképet, illetve valóságot, ami ráadásul nem egybevágó azzal,

amit a holisztikus leíró sémáktól várnánk. S egyik sem képes csonkítás nélkül a másikhoz illeszkedni. Ha ezt a célt, ennek meggyőző bemutatását eléri a könyv, gondoltam, akkor már megérte. S minek után a szerző ennek virtuóz módon eleget tett, ezt is gondolom, ami komoly üzenet a nyugati szovjetológia munkásainak is, hogy az nem elég. Megéri ugyanis bizonyítani – akár a kommunista múlttól (amelyből vétettünk, de amelybe már szerencsére nem térünk vissza), akár magunkról, akár saját felfogásunkról legyen szó –, hogy milyen zavarodottsághoz vezet, ha csak nagy sablonok szerint vagyunk képesek gondolkodni. Ezek alapján ugyan lehet, hogy már nagyon sok mindent tudunk, ám a másik dimenzió felől nézve csak alig valamit.

A második fejezet (A történelem viharában) lapjain az 1930–50 közötti időszak történelmének strukturális sajátosságait tekinthetjük át, mellőzve az eseménytörténeti leírást. Ez teremt, a szerző szándékai szerint, olyan tágabb kontextust, amely alapvetően meghatározta a magyar társadalom, ezen belül például a Kosevojba került diákok életének mozgásterét is. A továbbiakban, az ötvenes évek sajátosságait elemezve, a „pszeudokarizmatikus legitimáció” weberi terminusa jegyében rajzolódnak föl a hagyományosan személyi

kultusznak nevezett időszak legfontosabb fejleményei, amikor köztudottan politikai programként is megfogalmazódott a „világ felforgatásának” szándéka. Ennek volt része például a kulturális forradalom aktivizmusa vagy a „gazdaságélénkítés” seregnyi sajátos módszere. Mindez és a társadalommal szemben fenntartott kvázi-rendkívüli állapot rövid időn belül megszülette az „eredményt”. Létrejött egy felülről irányított egydimenziós struktúra, mely minduntalan a társadalmi kollektívumot helyezte előtérbe és csírájában fojtotta el bármiféle autonóm kezdeményezésnek a létrejöttét („rutinizáció”). Ekképp változott tehát a nagyobb struktúrák, a hatalmi szféra és a politika meghatározó kereteinek világa. Ily módon „aktualizálták” az egydimenziós rendszert. Innen nézve egyöntetűnek is tűnt minden.

*Megéri ugyanis bizonyítani
- akár a kommunista múlttól (amelyből
vétettünk, de amelybe már szerencsére
nem térünk vissza), akár magunkról,
akár saját felfogásunkról legyen szó -,
hogy milyen zavarodottsághoz vezet, ha
csak nagy sablonok szerint vagyunk
képesek gondolkodni. Ezek alapján
ugyan lehet, hogy már nagyon
sok mindent tudunk, ám
a másik dimenzió felől nézve
csak alig valamit.*

Ezt követően szállunk alá a hétköznapi tapasztalatok, a harmadik fejezet (Történelem alulnézetben) világába. Dessewffy azt tekintette egyik legfontosabb feladatának, hogy rácáfoljon a létezett szocialista rendszerek leírásában nyugaton és keleten egyaránt meggyökeresedett történeti sablonokra. Ilyen szabványlogikának lehet tekintetni azt, amikor az említett nagyobb struktúrák egydimenziós jellegéből arra következtetnek, hogy az „alegységekre” vagy éppen a hétköznapi világára is többé-kevésbé ugyanez jellemző. A történelem ebben az értelemben vett nagy narratívái általában elhomályosítják és homogenizálják a megélt történelem meséit, jóllehet a személyes tudástartalmak, ha már az empiriát nézzük ebben a dimenzióban, nem nagyon akarnak engedelmeskedni annak, amit a nagy struktúrák (előírói) előírnak számukra. Az amott jól követhető determinizmusok itt legalábbis feloldódnak, mivel az egyéni cselekvés motivációi igen sokrétűek, és egyáltalán nem biztos, hogy koherensek. Itt tehát nem szigorú oksági viszonyokat kell felfedni, hanem az egyéni hitek és szándékok világában kell eligazodnunk. Az itteni feldolgozás során, ismét csak weberi ihletésre egy újabb támpont nyújt segítséget, hogy ezen a téren egyáltalán tájékozódni tudjunk: az „elektív affinitás” fogalma. Ez magában rejti azokat a jellegzetességeket (esetlegesség, többszólamúság, kétértelműség stb.), amelyeket ez a közegek és a benne szereplők hordoznak, amikor döntéseket hoznak, amikor nem fedik fel szándékai-

kat, azonosulnak valamivel vagy fenntartásaikat fejezik ki. Ily módon a homogénnek fel-tüntetett kosevojos diákság is rögtön elveszíti külső csoportkohézióját, amint egy jól kö-rülírható szociológiai viszonylatban világítjuk át. Az „elektív affinitás” szálait közönséges szintereken (család, vallás, történelem, mozgalom) igyekezett sorra venni a szerző, minek után ebből arra következtetett, hogy még a legegyszerűbb identitásképző elem is – mond-juk: ifjúkommunista diák – szép lassan szétbomlik ezekben a viszonylatokban.

A negyedik fejezet (Az új ember kovácsa) egy magvas Lenin-idézzel nyitja meg az iskolának mint „totális intézménynek” a tanulmányozását: „Az iskolában kell előkészí-teni azt, amit az életben akarunk megvalósítani”. Egy másik nehezen vitatható kiindulópontot is ide vehetünk, amely hallgatólagosan bizonyára szerepet játszott az akkori megfontolásokban, miszerint: az új ember nem születik, hanem lesz. Ki kell tehát találni és meg kell „csinálni”.

A régi felismerés, hogy a tévelygők és megtévedtek mindenkor többségben vannak, már korábban megszülte a helyes útra térítés pedagógiailag megtervezett kézikönyvét, *Maka-renko* művét. Nyilván nem véletlen, hogy ezt az egyébként meglehetősen kényes folyama-tot, a korban leghatékonyabbnak vélt termelési eljárások mintájára, egyfajta nehézfémes metodika alapján próbálták kommunikálni. S amikor az intézmény létrehozásáról 1949-ben határoztak, nemcsak az első fenyegető „éberség-teszteken” voltak már túl, hanem *Raj-ko*t is letartóztatták, és kezdett tömegessé válni a „reakció” üldözése is. Az alkalmazott in-terpretációs megközelítés miatt itt sem állítja a szerző, hogy akárcsak a létrehozás mo-zzanata is olyan előírászerűen, „vonal szerint” történt volna.

Az *E. Goffmann* által megfogalmazott „totális intézmény” definíciója és segédfogalmi mentén indul el a külső terepszemle, melyet ugyanakkor a szerző igen óvatosan és körül-tekintően alkalmaz, sőt, épp a belső dimenziók figyelembevételének szempontjai miatt, csak kiindulópontul használ. Az intézményszociológiában ismert elfogadási struktúrának az elem-zése itt nem a szokásos szinkron összevetéssel, hanem a korszakból is kitekintő típus-vizsgálattal gazdagítja erre vonatkozó ismereteinket. De mint az eddigiekben, itt sem áll meg az analízis a külső objektív feltételek (hatalmi közeg, politikai szándékok, intézmé-nyi felépítés stb.) bemutatásánál.

Különösen érdekes ennek a célokkal önként és lelkesen azonosuló elfogadási struk-túrának a vizsgálata a belső töréspontok kapcsán, ahol az elemzés elkanyarodik a goffmanni módszertől. Megkérdőjelezhető ezért – a Kosevoj esetében is – a pusztán kül-ső, formális jegyekkel történő jellemzés (lásd az egyéni, spontán és intim kapcsolatok-ra történő utalásokat), hiszen korántsem voltak ebből a szempontból egyértelműek a vi-szonyok. Az iskola egyik alapfunkciójának, az indoktrinációnak, vagyis az előírás sze-rinti tudás elsajátíttatásának és a mintaszerű szocializációnak az elősegítésében sem fe-dezhetők fel az egyének esetében a „nagy történetekre” jellemző egydimenziós vonások. Pedig itt aztán minden feltételt igyekeztek ennek alárendelni. Ennek az elemzése is bő-vebb tapasztalati anyag és szempontok figyelembevétele alapján történik. Nem pusztán a „párttörténet hosszú passzusainak befiflázása oroszul” esetei kerülnek szóba, noha két-ségtelen, hogy előírászerűen teremtették meg a hatékony indoktrináció feltételeit ebben a „hermetikus információs térben”.

A befejező, ötödik fejezet („Küzdő korunknak új nemzedéke”) a diákok tudáskészleté-nek sajátosságaira irányítja a figyelmet. Itt a szerző, a vizsgált tárgy és az alanyok néző-pontjából is megpróbál rácafolni a rendszer homogenitásának feltételezésére. Minde-nekelőtt azzal, hogy rávilágít azokra az ellentmondásokra, melyek a kosevojosok hétköz-napi tudásának tartalmi elemeit képezték (versenysszellem/közösségi tudat; kiválóság/kon-formitás; külső tapasztalatok/belső meggyőződés). Ami azt jelenti, hogy még ezeknek a ki-választott és elit-tudatú fiataloknak is meglehetősen tarka és heterogén volt a kognitív hát-tere. Tehát a kommunista eszmeiség tudata mellett, mely a modernitás csábító ígéretein, valós azonosulásokon és racionális kalkuláción is alapult, ott húzódott a háttérben egy sor

egyéb disszonáns megfontolás, múltból örökölt reflex és hit. Ők bizonyára könnyebben „felismerték a szükségszerűségeket”, mégsem lettek mindannyian az új „one dimensional man” prototípusai. Árnyékok a barlang falán.

Végezetül szerzőnk a Függelékben nekifog és leírja egy briliáns, negyvenoldalas Elmélet-történeti kirándulás keretében azokat a szemléleti és tudáskészletbeli elemeket, melyek ma is meghatározóak a Kelet-Európára vonatkozó információk és a térség egészéről való gondolkodás szempontjából. Egyfajta historiográfiai – vagy ahogy ő nevezi – kontextualizált áttekintést ad a nyugati szovjetológiának a kommunizmusról alkotott tradicionális elképzeléseiről, valamint ismeretelméleti, politikaelméleti és módszertani korlátairól. Annak a hét évnek éppenséggel ez sem mellékes terméke. Alighanem egy újabb könyv vázlata.

A felderítés eredménye

Rendezetlen múltunkban és feltehetően nemcsak ennek okán, a hol paranoiás tüneteket, hol pedig megrögzött nyugalmat árasztó közéletünkben is rengeteg az elmaradás: takarítani, tisztázni és rendezni való. Ezt a rengeteget azért többé-kevésbé föl lehet mérni. Erre persze itt most nincsen szükség. Annál fontosabb viszont annak konstataciója e könyv kapcsán, hogy az ilyen feldolgozások nyomán tudunk igazán nagyokat lépni előre azon a mezsgyén, ahol az eddigieknél célirányosabban kerülhet majd sor a múlt traumáinak feldolgozására is. Az új munkaterületeknek persze csak egyike a könyvben bemutatott tudásszociológiai eszközökkel és módszerekkel bemért terep, ahonnan viszont, úgy vettem észre, az egész is jól belátható. Amit a könyvnek sikerült felmutatnia, véleményem szerint az, hogy mai világunkra és mostani tudáskészletünkre vonatkozóan még mindig azok a sémák a meghatározók, amelyek egy letűnőben lévő világ meghatározói voltak egykoron. Ezzel a tudással viszont nem sokra megyünk, így valószínűleg sem az egyikkel, sem a másikkal nem fogunk tudni mit kezdeni. Hatalom, egyén, manipuláció, valóságképek és identitás elegye forog előttünk a modernitás kristálygömbjében, amit mi már kívülről forgatunk, s feltűnnek benne ezek a számunkra elengedhetetlenül fontos tudáselemek. S ha kezdünk világosabb képet alkotni régebbi kapcsolatainkról és némi betekintést nyerünk újabb összefüggéseikbe, akkor az e könyvnek is érdeme. Oleg Kosevoj szobrának pedig legyen könnyű a föld!

Jegyzet

(1) Csúpn futólag vessünk egy pillantást arra, milyen korlátozottságok közepette kínálnak tájékozási lehetőséget a közélet, a nyilvánosság fórumai és egyéb „értelmezési tartományok” a múlt megismerése és feldolgozása terén. A jogállami megoldások enyhén szólva sok helyütt nincsenek összhangban a demokratikus alapelvekkel és a társadalom meghatározott csoportjainak igényével.

Jóvátétel, áldozatok jogai: Felemás és „tréfába illő” volt, ahogy több elismert kutató is állhatatosan igyekszik hangot adni ennek. Elegendő például az úgynevezett ügynöktörvény abszurditásaira gondolnunk. Ismeretes, hogy ma Magyarországon a volt besúgókat fedezni kell, mivel a törvény értelmezéséből az következik, hogy az állambiztonság joga előbbre való a polgárok biztonságának jogánál. Másik: a volt ügynökök érdekeit az áldozatok érdekeivel egyenrangúan védik a személyi jogok. Nehéz visszafogottság nélkül elfogadni, hogy ez lenne a demokratikusan felfogott államérvék.

Információs jogok: A diktatúra titkai nem lehetnek a demokrácia titkai. Ez volt a kiindulás anno, de a civil információs jogokkal szemben a múltra vonatkozóan továbbra is a nemzetbiztonság érdekei az erősebbek. Betekintési joguk igazából nem az áldozatoknak van, hanem az őket érintő akták őrzőinek.

Kutatás: A fentiekből következően alig lehetséges az uralmi struktúrák alsóbb szintjeinek a vizsgálata nemcsak az archívumok egyesek szerint „vagonszámra történő” megsemmisítése miatt, hanem az aktákba való betekintés hivatali korlátozásai, a titkosítási klauzulák miatt. Nem beszélve arról, hogy a kormányzati szintű jogtalanságok tanulmányozása mennyire behatárolt.

Társadalmi nyilvánosság: Nálunk nem jöttek létre a dél-afrikai civil kezdeményezésekhez hasonló fórumok, ren-

dezvények, TV-adások, megbékélést segítő bizottságok, melyek az emberi dimenziójú múlt feltárásának és egyéb, a közjó szempontjából hasznos folyamatoknak adtak volna keretet. Csehországban a titkosszolgálatok szétkergetése nem okozott különösebb problémát, az érintettek körén kívül.

Oktatás: A legtöbb tapasztalatom ezen a téren van, de e helyütt csak utalnék az itt folyamatosan halmozódó elmaradásokra. Az oktatási módszerek terén a frontális rutinok egyoldalúságai, az információhalmozás, a kognitív típusú megközelítések túltengése, a politika-központúság, a civil attitűdök iskolai elsajátítására tett halovány kísérletek kudarcai tartoznak ide. E felületes áttekintésből is kiderül, hogy nagyon sok az adósság, törlesztésük igencsak akadozik. Ha a társadalmi méretű amnézia és tudatzavar hatását nem fogják tompítani az eddigieknél következetesebb tisztázó folyamatok, akkor a konszenzusos jogrend mentális támasztékai gyengülnek, nehezen felmérhető torzulásokat okozva mindannyiunknak. A csehek a múlt detoxikációjáról beszélnek és talán tesznek is valamivel többet, mint mi.